

Serat Darma Sonya
(*Suntingan Teks Lan Wawasan Semiotika*)

Wratsari Krishnamurty

Jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, FBS, Unesa (wratsarikrishnamurty@gmail.com)

Dra. Suwarni, M.Pd.

Dosen Jurusan Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, FBS, Unesa

Abstrak

Naskah Serat Darma Sonya kalebu ing *periodisasi* Sastra Jawa Anyar, ditulis nganggo aksara Jawa lan nggunakake basa Jawa Anyar. Naskah iki minangka serat pralambang, kang lambang-lambang diwawas nganggo *wawasan semiotika*. Undherane panliten yaiku: (1) kepriye *deskripsi* naskah *Serat Darma Sonya*, (2) kepriye *suntingan* teks sajrone naskah *Serat Darma Sonya*, lan (3) kepriye isine naskah *Serat Darma Sonya*. Salaras karo undherane panliten mau, tujuwan panliten iki yaiku (1) ngandharake *deskripsi* naskah *Serat Darma Sonya*, (2) ngandharake *suntingan* teks sajrone naskah *Serat Darma Sonya*, lan (3) ngandharake isine naskah *Serat Darma Sonya*. Paedah saka panliten naskah *Serat Darma Sonya* yaiku diajab bisaa menehi kawruh ngenani sastra Jawa Anyar kang awujud gancaran, ngerteni *deskripsi*-ne naskah *Serat Darma Sonya*, ngerteni *suntingan* teks naskah *Serat Darma Sonya*, lan ngerteni *wawasan semiotika* kang ana ing naskah *Serat Darma Sonya* iki. Landhesan teori kang dianggo sajrone panliten yaiku *teori filologi modern*, lan *wawasan semiotika*. Metodhe panliten kang dianggo yaiku metodhe *deskriptif kualitatif* lan *hermeneutika*. Sumber dhata ing panliten iki yaiku naskah *Serat Darma Sonya* lan dhata saka panliten iki yaiku jinise tandha kang awujud simbol sajrone tetembungan lan ukara kang ana ing teks naskah *Serat Darma Sonya*. Instrumen panliten kang utama yaiku panliti lan instrumen panyengkuyung pangumpulane dhata yaiku nggunakake kartu cathetan utawa kartu dhata. Teknik pangumpulane dhata disengkuyung karo teknik kartu dhata. Dene teknik pangolahe dhata yaiku naskah *ditransliterasikan*, *deskripsi* naskah, mujudake *suntingan* teks, lan ngolah dhata adhedhasar *wawasan semiotika* banjur ndudut asile panliten. Asile *analisis* dhata sajrone panliten yaiku *deskripsi* naskah, *suntingan* teks kang dumadi saka 24 teks, lan *wawasan semiotika* kang awujud simbol. Simbol mau sabanjure ditapsirake miturut wawasane panliti.

Tembung wigati: naskah, teks, *suntingan*, *wawasan*, *filologi*, *semiotika*, tandha.

Abstrak

Naskah *Serat Darma Sonya* termasuk dalam *periodisasi* Sastra Jawa Baru, yang ditulis memakai huruf Jawa dan menggunakan bahasa Jawa Baru. Naskah ini merupakan *serat pralambang*, dimana lambang-lambang yang terdapat dalam naskah akan dikaji dengan *wawasan semiotika*. Rumusan masalah dalam penelitian ini, yaitu (1) bagaimana *deskripsi* naskah *Serat Darma Sonya*, (2) bagaimana *suntingan* teks naskah *Serat Darma Sonya*, dan (3) bagaimana isi naskah *Serat Darma Sonya*. Sesuai dengan rumusan masalah penelitian tersebut, maka tujuan penelitian ini yaitu (1) menjelaskan *deskripsi* naskah *Serat Darma Sonya*, (2) menjelaskan *suntingan* teks naskah *Serat Darma Sonya*, dan (3) menjelaskan isi naskah *Serat Darma Sonya*. Manfaat dari penelitian naskah *Serat Darma Sonya* yaitu diharapkan bisa memberi pengetahuan tentang salah satu karya sastra Jawa Baru yang berupa prosa, memahami *deskripsi* naskah *Serat Darma Sonya*, memahami *suntingan* teks naskah *Serat Darma Sonya*, dan memahami *wawasan semiotika* yang ada pada naskah *Serat Darma Sonya* ini. Dasar teori yang digunakan dalam penelitian naskah *Serat Darma Sonya* yaitu teori *filologi modern* dan *wawasan semiotika*. Metode penelitian yang digunakanyaitu metode *deskriptif kualitatif* dan metode *hermeneutika*. Sumber data pada penelitian ini yaitu naskah *Serat Darma Sonya* dan data dari penelitian ini yaitu jenis tanda yang berupa simbol, yang terdapat pada kata maupun kalimat yang ada dalam teks naskah *Serat Darma Sonya*. Instrumen penelitian yang utama yaitu peneliti, serta menggunakan kartu catatan atau kartu data sebagai instrumen pendukungnya. Teknik pengumpulan data didukung oleh teknik kartu data. Sedangkan teknik pengolahan data yaitu dengan cara naskah *ditransliterasikan*, *deskripsi* naskah, melakukan *suntingan* teks, dan mengolah data berdasarkan *wawasan semiotika* lalu memberi kesimpulan atas hasil penelitian. Hasil analisis data yang diperoleh dari penelitian yaitu *deskripsi* naskah, *suntingan* teks yang terdiri dari 24 teks, dan *wawasan semiotika* yang berupa simbol. Simbol ini kemudian ditafsirkan berdasarkan *wawasan* panliti. sebagai sumber pengetahuan dan sumber pelajaran.

Kata kunci: *naskah*, *teks*, *suntingan*, *wawasan*, *filologi*, *semiotika*, tanda.

PURWAKA

Masyarakat Jawa minangka masyarakat kang sugih kabudayan. Salah sawijine wujud kabudayane yaiku arupa kasusastran. Kasusastran Jawa minangka salah sawijine asil cipta, karya, lan karsane manungsa, kang ngandhut kaendahan sarta piguna. Kasusastran Jawa ngasilake akeh reription sastra. Tuladha reription sastrane yaiku awujud naskah, sing ditulis kanthi basa lan aksara Jawa.

Pangrembakane kasusastran Jawa bisa kaperang manut wektu pangriptionane. Purnomo(2007:79) ngandharake, yen kasusastran Jawa miturut wektu pangrembakane kaperang dadi papat, kang kapisan yaiku kasusastran Jawa Kuna, kasusastran Jawa Pertengahan, kasusastran Jawa Anyar, lan kasusastran Jawa *Mutakhir*. Kasusastran Jawa Kuna tuwuh wiwit abad X kang ditandhani kanthi pangrembakane kakawin lan reription *prosa* saka crita India. Kasusastran Jawa Pertengahan tuwuh ing pungkasan abad XV tumekane abad XVI, kang ditandhani kanthi pangrembakane kidung. Kasusastran Jawa Anyar tuwuh ing satengah abad XVI, kang ditandhani kanthi pangrembakane tembang macapat. Kasusastran Jawa *Mutakhir* tuwuh ing abad XX, kang ditandhanikanthi anane pengaruh saka unsur *estetika Barat* sajrone reription sastrane (Purnomo, 2013:79).

Kasusastran Jawa Anyar manut wektu pangrembakan lan jinise reription sastrane bisa kaperang dadi loro, yaiku JawaAnyar-Pesisiran lan Jawa Anyar-Kratonan. Kasusastran Jawa Anyar-Pesisiran tuwuh luwih tuwa, yaiku ing jaman ngrembakane pamarentahan Kasultanan Demak. Kasusastran Jawa Anyar-Kratonan ngrembaka nalika jaman Kasultanan Pajang nganti tumekane Kasunanan Surakarta lan Kasultanan Yogyakarta, kanthi pujangga kang pungkasan yaiku R. Ng. Ranggawarsita.

Salah sawijine reription sastra Jawa Anyar kang dipilih minangka *objek* panliten yaiku serat anggitane Empu Yogiswara. Serat mau nduweni irah-irahan *Darma Sonya*. Yen dideleng saka irah-irahane, serat iki dumadi saka rong tembung, yaiku tembung *Darma* lan tembung *Sonya*. *Darma* tegese kuwajiban, kautaman, panggawe becik, wewarah, utawa papan suci (Sudaryanto dkk, 2001:191). Dene *Sonya* tegese suwung utawa sepi (Sudaryanto dkk, 2001:972). Mawas saka saperangan teges kasebut, *Serat Darma Sonya* bisa ditegesi minangka sawijine serat kang ngemot wewarah (seserepan utawa kawruh) ngenani bab kang suwung utawa sepi. *Serat Darma Sonya* uga minangka serat pralambang, kang sabanjure lambang-lambang utawa tandha-tandha sajrone naskah diwawas kanthi *wawasan semiotika*.

Pigeaud (sajrone Purnomo, 2007:29) ngandharake, yen naskah kang ana ing Indonesia ana pirang-pirang jinise, yaiku (1) *epik*, (2) *histiografi* tradhisional, (3) basa, (4) *genealogi* manungsa lan raja-raja, (5) *filosafat* lan *folklor*, (6) *religi*, (7) mistik, (8) *etik* lan *didaktis*, (9) paugeran lan norma hukum, (10) obat-obatan, (11) palintangan, (12) nujum, (13) *arsitektur* tradhisional. Adhedhasar jinise naskah mau, *Serat Darma Sonya* iki kalebu ing naskah mistik *filosofik* amarga naskah iki ngandhut pamikiran-pamikiran ngenani apa-apa kang dumadi.

Serat Darma Sonya minangka reription sastra Anyar, kang ngemot wewarah kang jumbuh karo irah-irahane. Wewarah kang diandharake yaiku arupa kawruh utawa seserepan ngenani bab-bab kang suwung. Bab kang suwung mau dadi mula-bukane samubarang, mligine panguripan ing alam donya, kang digambarake lumantar pralambang utawa tandha-tandha.

Tandha yaiku samubarang kang nuduhake marang anane bab liya (Kurniawan, 2001:49). Pierce (sajrone Panuti Sudjiman lan Aart Van Zoest, 1996:7) ngandharake yen makna tandha kang sabenero yaiku nuduhake samubarang. Tandha minangka samubarang kang bisa dianggo negesi samubarang liyane (Berger, 2010:1). Dadi tandha-tandha ing *Serat Darma Sonya* minangka tandha kang dianggo ngandharake (nandhani) wewarah (kawruh utawa seserepan) lan nduweni makna kang luwih amba tinimbang tandhane.

Basa sajrone teks *Serat Darma Sonya* mujudake *sistem ketandaan* kang diarani *semiotik*, lan *ilmu* kang nyinaoni babagan iki sinebut *semiotologi (semiotika)*. *Semiotologi* lan *semiotika* nduweni teges kang padha, yaiku *ilmu* kang nyinaoni tandha-tandha sajrone karya sastra (Endraswara, 2003:64). Miturut Pradopo (2009:119), *semiotika* yaiku *ilmu* tandha-tandha. *Semiotika* ateges studi *sistematis* ngenani *produksi* tandha lan *interpretasi* tandha, kepiye cara kerjane, apa paedha tumrap panguripane manungsa (Ratna, 2013:97). Miturut andharan-andharan mau, *semiotika* utawa *semiotologi* yaiku minangka *ilmu* kang ngrembug babagan tandha sajrone *karya sastra*. Mula, tandha-tandha kang ana sajrone teks *Serat Darma Sonya* iki diandharake kanthi *wawasan semiotika*, supaya bisa ndhudhah wewarah (seserepan) lan makna kang kinandhut lumantar tandha-tandha. Sawise iku banjur ditapsirake kanthi metodhe *hermeneutika*.

METODHE

Kaya panliten umume, yen jinis panlitene *kualitatif* lan metodhene dheskriptif, luwih dikenal kanthi sebutan *ancangan* dheskriptif *kualitatif*. Kanthi *ancangan* dheskriptif *kualitatif* iki diajab bisaa nggambarake

kanyatan saka objek panliten kanthi gamblang lan objektif.

Saliyane metodhe iku mau, metodhe liyane kang luwih khusus dianggo niti karya sastra kanthi *semiotik* yaiku *pembacaan hermeneutika* (Pradopo, 2013:123). *Pembacaan hermeneutika* yaiku *pembacaan* karya sastra adhedhasar *sistem semiotik* tingkat kapindho utawa adhedhasar *konvensi* sastrane (Pradopo, 2013:135). *Pembacaan lan pemaknaan* sajrone *perspektif hermeneutik* diwujudkan kanthi pangetrapane metodhe *hermeneutik* kang nengenake *aspek* penapsiran utawa *interpretasi* (Purnomo, 2007:62). Tandha-tandha sajrone naskah *Serat Darma Sonya* kang diwawas kanthi *wawasan semiotika* mau banjur ditafsirake nganggo metodhe *hermeneutika*. Asile andharan saka naskah *Serat Darma Sonya* yaiku *kritik* teks kang diwawas saka *filologi modern* lan tandha-tandha kang diwawas saka *wawasan semiotika* banjur ditafsirake adhedhasar wawasanane panliti.

ANDHARAN

Deskripsi Naskah

Serat kang dadi *objek* panliten iki nduweni irah-irahan *Serat Darma Sonya*, kang kalebu salah sawijine serat pralambang. Panulis naskah iki yaiku Empu Yogiswara. Ana ing perangan manggala, katrangan bab panulisane naskah diwiwiti ing dina Setu Legi, tanggal kaping pisan, wulan Jumadilakir, taun Jimakir angka 1821. Dene ana ing perangan kolofon, katrangan bab rampung anggone nulis naskah yaiku ing dina Setu Kliwon tanggal 15, wulan Jumadilakir, ing taun Jim Akir, wangka 1821. Dadi bisa dikira-kira yen anggone nurunake naskah *Serat Darma Sonya* iki butuh wektu udakara 15 dina. Ukuran dawa lan ambane naskah yaiku 18,7 cm lan 15,7 cm. Ukuran dawa lan ambane teks yaiku 17,1 cm lan 13,3 cm. Kahanane naskah iki isih apik senjata perangan pinggire naskah kang gripis la nana sawetara kaca kang bolong cilik ing tengahé. Naskah iki minangka naskah *pribadi* kang sale saka kutha Yogyakarta, kang diduweni dening Sastra Reja. Naskah iki awujud buka kang dumadi saka 105 kaca, kang kadhakup saka 157 *paragraf*. Naskah iki tinulis nganggo aksara Jawa tulisan tangan. Naskah kang tinulis lumantar basa Jawa Anyar ngoko lan karma, uga tinulis mawa basa Kawi, Arab lan Inggris. Isine naskah kanthi ringkes yaiku diandharake ana ing 16 bab, kang nyritake mula bukane gumelare jagat.

Suntingan Teks

Suntingan teks sing diandharake minangka asile nyunting saka data ing proses transliterasi. Anggone nyunting teks ora dijupuk sakabehe asile *transliterasi*,

ananging dijupuk saperangane teks *Serat Darma Sonya* kang disunting. Ana 24 teks kang bisa disunting saka saperangan bageyane teks, tembung-tembunge yaiku hiyasanipun disunting dadi yasanipun, buk disunting dadi *book*, Mawenang disunting dadi Mamenang, muguh disunting dadi mungguh, ujude disunting dadi wujude, winasas disunting dadi winasis, senya disunting dadi sonya, anabekti disunting dadi anabeti, sasengkrit disunting dadi Sanskerta, sasekrit disunting dadi Sanskerta, Erofa disunting dadi Eropa, pateng disunting dadi pati, angukud disunting dadi angukup, rohmani disunting dadi rohani, kalatipane disunting dadi kalantipane, latip disunting dadi lantip, tuminbuning disunting dadi tumimbuning, ataya disunting dadi atawa, kasentene disunting dadi kasektene, Aprikah disunting dadi Afrika, Nulpul disunting dadi *North Pole*, Amirikan disunting dadi Amerika, Ustraliya disunting dadi Australiya, lan Pul disunting dadi *Pole*.

Isine Naskah

Isine naskah kang dumadi saka 16 bab iki diandharake kanthi *wawasan semiotika* kang awujud simbol. Simbol-simbol kang ana ing naskah iki ngandharake limang jinise alam, yaiku Sonya Ruri, Tirta Yoga, Kerta Yoga, Dyapara Yoga lan Parama Yoga.

Sonya Ruri

Alam kapisan kang ana ing naskah *Serat Darma Sonya* yaiku Sonya Ruri. Nalika durung ana bumi, ora ana apa-apa babar pisan, swasana peteng dhedhet, ora ana swara, iku sinebut Sonya Ruri. Sonya utawa sunya nduweni teges suwung utawa sepi (Sudaryanto, dkk, 2001:972). Dene tegese Sonya Ruri yaiku alam roh utawa alam kaalusan. Dadi Sonya Ruri minangka alam kang suwung lan sepi amarga kang ana mung roh-roh utawa barang-barang kang alus. Alam iki disimbolake kanthi anane surya lan swasana.

Ing Sonya Ruri, durung ana titahing Pangeran sing nduweni nyawa kang maujud utawa dumadi. Salah sawijine barang maujud sing wis ana yaiku surya utawa srengenge, yaiku bunderan kaya bumi sing dadi tukung padhang lan panas ing wayah awan (Sudaryanto, dkk, 2001:976). Surya nduweni cahya kang padhang banget lan sipate panas. Kadhang kala bisa dideleng wujudé yaiku bunder. Sorot lan panase ngebeki sabawana iki kabeh. Ing tembe, panase bakal mrabawani tumrap panguripane manungsa lan sakabehe *makluk* kang urip ana ing bumi.

Surya migunani tumrap panguripan. Yen jagat ora kena cahyane surya, mula kahanane jagat utawa bumi bakal peteng banget lan ora ana panguripan. Sipate surya kang panas, yen tumanduk ana manungsa utawa *makluk* liyane mahanani manungsa mau nduweni *semangat* lan kekuwatan kanggo nglakoni uripe. Dene yen manungsa

mau kena panase srengenge kang rada kaduk, mula manungsa kuwi mau atine bisa gampang panas.

Surya utawa srengenge ing kene uga minangka simbol cahyane Pangeran. Sejatine apa-apa kang dumadi ana ing jagat iki asale saka kersane Pangeran. Mula samubarang kang dhisik dhewe ana yaiku cahyane Pangeran, kang sabanjure dadi mula bukane panguripan ing jagat gumelar.

Swasana minangka samubarang kang migunani kaya surya. Wujude swasana luwih jembar tinimbang wujude surya. Swasana bisa diupamakake sawijine papan kang tanpa wates. Swasana iku dumunung ana ing jabane samubarang, uga dumunung ana ing jerone samubarang. Dadi, swasana iku anglimputi sakabehe samubarang kang ana ing jagat.

Swasana minangka simbol kahanane Pangeran. Sakabehe kang dumadi ing jagat iki saka kersane Pangeran. Mula kahanane sakabehe samubarang ing jagat uga diprabawani lan dilimputi dening kahanane Pangeran. Swasana iku minangka *kesatuan* antarane Pangeran lan *makluk-e*. Pangeran iku kang nguripi *makluk-e*, dene *makluk-e* bisa urip iya saka Pangeran. Mula sesambungan antarane Pangeran lan *makluk-e* mau diupamakake kaya kodhok angemuli lenge apa dene rongka manjing curiga, curiga manjing warongka.

Swasana ing kene uga bisa minangka pralambang babagan ragane manungsa. Ragane manungsa nduweni *fungsi* minangka wadhah kanggo nindakake sakabehe kekarepan kang diduweni. jagat gedhe. Sinebut jagat gedhe amarga ragane manungsa iki bisa nindakake samubarang kang angel ditindakake karo *mikrokosmos*. Tuladhane yaiku nalika sawijine uwong kepingin ketemu karo kulawargane. Tanpa perlu ketemu, uwong mau wis bisa mbayangake praupane kulawargane. Dene yen adhedhasar jagat cilik utawa *mikrokosmos*, uwong mau kudu nempuh jarak lan wektu kanggo nemoni kulawargane.

Kahanane swasana kang gedhe mau migunani tumrap mula bukane jagat saisine. Kanthi anane swasana, sakabehe kang bakal dumadi ana ing jagat nduweni wadhah kanggo ngrembaka. Dadi, saliyan diprabawani dening surya, panguripan ing jagat uga diprabawani dening kahanane swasana.

Werna ireng kang diduweni swasana mau nuduhake yen swasana minangka samubarang kang *mistik* lan ora bisa cinekel ananging bisa dideleng. Werna ireng mau anglimputi saisine jagat, amarga swasana dadi papan dumununge sakabehe kang dumadi ana ing jagat. Werna irenge swasana mau uga dadi tandha *keabadian*, awit saka swasana wis wiwit ana saka suwunge jagat nganti gumelare jagat kaya saiki.

Tirta Yoga

Tirta Yoga minangka alam kapindho kang ana ing naskah *Serat Darma Sonya*. Tirta tegese banyu suci (Tim, 2001:789). Yen yoga utawa yuga tegese alam utawa jaman. Dadi Tirta Yoga bisa sinebut alame banyu kang suci, diarani mangkono amarga ana ing alam iki sawerna jinise banyu wiwit ana. Simbol-simbol kang minangka tandhane Tirta Yoga yaiku anane tirta prawita, tirta kumandhanu, dumadine rina kalawan wengi, jalanidhi, Trimurti, wernane wiji, lan lemah (bumi).

Banyu kapisan kang ana ing Tirta Yoga yaiku Tirta Prawita. Tirta mau tegese banyu kang suci. Prawita tegese wiwitan utawa jalaran (Sudaryanto, dkk, 2001:850). Dadi tirta prawita minangka banyu suci kang kawitan. Tirta prawita iki uga bisa minangka pralambang ngenani tali panguripane *makluk* hidup. Sinebut mangkono amarga tirta prawita iki banget wigatine kanggo proses panguripan. Tirta prawita kang dimaksud yaiku getih. Getih iku kaya dene tali kang nyambung uripe manungsa. Nalika getih ora ana, mula sakabehe proses panguripan ing anggane manungsa ora bisa lumaku lan wusanane banjur mati.

Yen kawawas saka wejangane Dewa Ruci marang Aryasena utawa Bratasena, sejatine tirta prawita iku yen digoleki ora ana utawa ora bakal tinemu. Tirta iku banyu, banyu iki kang banjur dadi gumelare panguripan. Ing endi ana tirta mesthi ana panguripan. Prawita tegese wening. Dadi tirta prawita mau minangka banyu kang wening, sing sipate suci. Banyu kang wening iku ora mung kasawang saka weninging banyu, ananging uga diwawas saka daya pigunane. Sakabehe *makluk* kang urip ana jagat mesthi padha ora bisa dipisahake kalawan banyu utawa tirta.

Sipat sucine tirta prawita mau bisa dicakake marang awake dhewe. Manungsa kudu tansah ngudi marang panguripan kang sampurna, sing bisa ndayani katentremane lair saha batin, uga bisa ngipatake sakehe dedosan kang ana ing awake dhewe. Yen manungsa wis bisa tumindak kaya mangkono, mula dheweke bisa sinebut manungsa kang suci. Papan dununge tirta prawita mau uga ora bisa dideleng kalawan netra, bisane mung dideleng kalawan cipta.

Sawise ana tirta prawita, banjur ana banyu kang arane tirta kumandhanu. Tirta kumandhanu

uga kalebu banyu kang suci, wujud banyu putih. Werna putih iki minangka simbol *kesucian*, kabecikan, lan samubarang kang apik. Tirta kumandhanu uga bisa ditegesi minangka banyu kawitan kang mili ana ing anggane manungsa. Tirta prawita kang dadi mula bukane tirta kumandhanu iki manjing ana ing jiwane manungsa. Sawise saya gedhe iline banjur mili ana sakabehe perangan anggane manungsa, banjur angebeki anggane manungsa saengga diarani tirta kumandhanu.

Tirta kumandhanu uga bisa minangka pralambange *sperma* utawa kama. *Sperma* utawa kamakuwi banyu wijine wong lanang. *Makluk hidup* kayata manungsa dalah sato kewan, bisane mawujud dadi blegere manungsa lan kewan iku iya saka anane tirta kumandhanu. Tirta kumandhanu utawa *sel sperma* supaya bisa ngasilake wiji kang bakale dadi manungsa utawa kewan iku kudu nyampur sawiji karo banyune wong wadon, sing sinebut *ovum* utawa *sel telur*. Yen kekarone wis cumampur dadi siji, nuli bisa ngasilake wiji kang sejati. Saliyane iku, panguripan uga ora bakal dadi sampurna yen tirta kumandhanu ora ana. Awit saka anane tirta kumandhanu kuwi jagat dadi kaisi dening *makluk-makluk* kang nduweni nyawa.

Saliyane tirta prawita lan tirta kumandhanu, simbol Tirta Yoga liyane yaiku wiwit anane rina lan wengi. Ana ing alam iki wiwit ana sumber-sumber panguripan, yaiku kayata banyu. Sawise ana banyu, banjur samubarang kang wis ana ing jagat iki padha owah gingsir kahanane.

Yen ana ing Sonya Ruri jagat isih suwung, beda karo kang ana ing Tirta Yoga. Ing kene jagat wis kaisi dening banyu sarta wis dumadi rina lan wengi. Dumadine rina lan wengi iku amarga saka solah bawa utawa owah gingsire surya lan swasana. Tegese, amarga saka surya lan swasana mau mobah mosik, mula jagat iki melu mobah mosik.

Purwane rina lan wengi yen dideleng saka *ilmu alam* iku minangka *akibat* saka *rotasi* bumi. *Rotasi* bumi yaiku *proses* owah gingsir utawa *proses* mubenge bumi ana ing sumbune. *Rotasi* bumi mau nyebabake anane rina lan wengi. Rina lan wengi mau uga bisa minangka pralambang ngenani kahanane samubarang apa wae kang ana ing jagat. Tegese, kahanane samubarang ing donya iku ana loro utawa sajodho-sajodho. Ana susah ana seneng, ana lanang ana wadon, ana urip ana mati, ana sugih

ana mlarat, ana rina ana wengi, ana becik ana ala, lsp. Pasangan-pasangan mau wis digarisake utawa wis dadi kodrate kaya mangkono saka kersane Pangeran. Pasangan sajodho-sajodho mau digambarake lumantar rina wengi kang tansah ganti-gumanti, sarta nduweni wujud lan kahanan sing beda utawa kosok balen.

Saliyane simbol-simbol mau, ana simbol liyane yaiku dumadine jalanidhi. Jalanidhi uga bisa ditegesi minangka segara (Sudaryanto, dkk, 2001:344). Jalanidhi mau sinebut banyu wantah utawa banyu kang sabenere. Miturut *ilmu alam*, jalanidhi utawa segara ngenggoni rong protelon saka sakabehe bageyane jagat. Gunggung lemah utawa *daratan* kang anaing jagat mung siji protelone. Jalanidhi utawa segara iki uga sinebut laut kang amba lan rasane asin. Senajan ing alam iki wis ana segara ananging durung ana panguripan.

Jalanidhi ing kene uga bisa minangka simbol saka cacah banyu kang ana ing anggane manungsa. Saliyane iku, jalanidhi iki bisa minangka dadi pralambange banyu ketuban kang ana ing bagane biyung.

Alam iki uga kawuwuhan dening wahyuning panguripan. Wahyuning panguripan yaiku wahyu kang isine babagan panguripan, wahyu kang migunani kanggo nindakake urip. Wahyu iki kang ing tembe bakal ndayani sakabehe panguripan ing jagat, diarani Trimurti. Trimurti minangka wahyu panguripan kang awujud cahya. Cahya biru semu ijo ngandhut wahyu panguripane jagat. Trimurti yen diwawas saka tembung dumadi saka rong tembung, yaiku tri lan murti. Tri tegese telu. Tegese murti yaiku awak, pawakan, utawa wujud *jasmani* (Tim, 2001:528). Wujud *jasmani* sing dikarepake yaiku awujud cahya, dudu wujud blegere samubarang. Mula Trimurti bisa diwastani minangka telung cahya kang maujud.

Trimurti bisa uga dadi pralambang nepsune manungsa, yaiku nepsu *amarah* wernane abang, nepsu *aluwamah* wernane ireng, nepsu *sufiyah* wernane kuning, sarta nepsu *mutmainah* wernane putih, kang manjing ana saben jiwane manungsa. Nepsu *amarah*, *aluwamah* lan *sufiyah*, minangka nepsu kang ala amarga ngalangi manungsa marang tumindak kabecikan lan kaslametan. Katelune bisa dirumat kalawan tapa. Saka nepsu-nepsu mau, nepsu *mutmainah* minangka nepsu kang nyata, tujuwane yaiku mung

nggayuh kautaman lan kaslametan. Yen manungsa bisa ngadhepi telung nepsu kang wernane abang, ireng lan kuning mau, mula manungsa bakal bisa manunggal kalawan Pangeran sarta uripe bisa sampurna.

Sajrone Tirta Yoga saliyane disimbolake kanthi sawerna jinise banyu, uga sawernane wiji. Wiji-wiji mau nduweni werna kang beda-beda. Beda-bedane wernane wiji gumantung saka endi asale wiji kuwi mau. Wernane wiji mau yaiku ana kang putih, abang lan ireng. Werna wiji kang putih asale saka tirta kumandhanu. Wiji putih nyimbolake *kesucian* mula trep yen asale saka tirta kumandhanu kang wujud uga putih lan suci. Wiji werna putih iki minangka simbol sipate samubarang kang memper karo sipate banyu. Kapindho wiji kang wernane abang lan asale saka srengenge. Srengenge nduweni cahya kang panas banget lan sumorot abang. Wji werna abang iki ing tembe mahanani sipat kang memper karo srengenge. Banjur katelu wiji kang wernane ireng. Wiji kang ireng iki asale saka maruta utawa angin. Angin minangka samubarang kang ora kena jinumput, mula werna ireng iki minangka simbol samubarang kang katon nanging ora bisa dicekel.

Saka telung werna wiji mau, mahanani werna wiji liyane kang cacahé ana woluh. Sejatine, kawolu wernane wiji mau asale iya mung saka urub kang tunggal. Saben wernane wiji minangka pralambang sipate samubarang utawa minangka pralambang anti kang sejati. Werna-werna iku uga ana sajrone manungsa. Tujuwane yaiku kanggo nggayuh kasalarasan antarane wernane alame minangka *makrokosmos* lan wernane manungsa (*mikrokosmos*). Prabawane saben wiji mau asale saka sarine tirta kumandhanu, sarine maruta lan sarine srengenge. Dadi, werna-wernane wiji iki minangka cahya kang dadi pralambange sipat sing bakal diduweni manungsa.

Simbol sajrone Tirta Yoga kang sabanjure yaiku wiwit anane lemah utawa bumi. Lemah iki ing tembe bakal dadi panggon uripe *makluk hidup*. Saliyane minangka papan kanggo urip, bumi iki mengko uga dadi papan kanggo nggolek sandhang lan pangan. Lemah iku sipate lemes. Lemah iku mau bisa dadi pralambange *rahim* utawa kandhutane biyung. Wiji kang wis nduweni cahya mau banjur manggon ana sawijine papan sajrone bagane biyung. Sawise sawetara suwe, wiji mau

binungkus dening *plasenta*. *Plasenta* minangka wadhah kang digunakakae kanggo ngliindhungi wiji mau supaya tansah antuk sari-sari panganan sarta oleh hawa saka biyunge. *Plasenta* iku uga ngayomi bayi supaya tansah ajeg kahanane ana ing bagane biyung. Lemah iku mau saya suwe kahanane saya kandel lan santosa, kang mesthi ngandhut sari-sari panganan lan sari-sari liyane kang migunani. Mula saka iku, lemah mau dadi mula bukane anane thethukulan utawa tetuwuhan, amarga lemah dadi sumber uripe thethukulan sing ngandhut sari-sari kang dibutuhake kanggo panguripane.

Kerta Yoga

Alam sabanjure sawise Tirta Yoga yaiku Kerta Yoga. Kerta tegese tentrem, aman, sarwa tata utawa ora rusuh (Tim, 2001:378). Dadi Kerta Yoga minangka alam katelu kang kahanane tentrem. Kerta Yoga isine yaiku ngenani kahanane alam sing tentrem amarga wis kaisenan dening tetuwuhan. Tetuwuhan mono sipate adhem, ayem kalem, lan *tenang*. Saengga apa-apa kang dumadi ana ing alam iki uga ayem lan *tenang*, mula kahanane dadi tentrem. Alam iki disimbolake dening thethukulan asthagina lan habsara-habsari.

Thethukulan minangka salah sawijine simbol anane Tirta Yoga. Thethukulan wiwit ana amarga saka panggon kanggo uripe wis ana, yaiku lemah. Lemah mau dadi sumber pangan lan sumber panguripane. Lemah bisa nguripi thethukulan amarga ngandhut telung sari kang wigati. Telung sari mau yaiku sarine pepanas saka srengenge, sarine banyu saka tirta kumandhanu, lan sarine angin.

Thethukulan minangka pralambang wiji kang urip. Wiji kang nduweni cahya sing manggon ana bagane biyung kang wis oleh hawa utawa ruh nuli urip. Uripe wiji mau diupamakake kaya dene thethukulan. Thethukulan bisane urip amarga ana lemah. Semono uga wiji mau bisane urip amarga saka anane bagane biyung sarta anane *plasenta* utawa bumine wiji mau. Saliyane iku, thethukulan uga bisa minangka pralambang wiwit thukule sakabehe pepenginane manungsa utawa *makluk*.

Asthagina kadhapuk saka rong tembung yaiku *astha* lan *gina*. *Astha* tegese woluh, lan *gina* tegese keluwihan. Asthagina minangka samubarang kang cacahé woluh sarta nduweni daya

kang linuwih. Daya kang linuwih mau sesambungan karo pigunane tumrap ing panguripan, yaiku manik, iman, salaka, timah, tembaga, wesi, uyah, lan walirang.

Asthagina iki bisa uga disambungake karo astha brata. Astha tegese wolu, brata tegese tumindak utawa laku. Astha brata bisa ditegesi minangka wolung jinise tumindak. Wujud lakune astha brata yaiku arupa laku hambeging wolung prekara, laku hambeging candra, laku hambeging dahana, laku hambeging kartika, laku hambeging kisma, laku hambeging samirana, laku hambeging samodra, laku hambeging surya, lan laku hambeging tirta. Kawolu laku iku mau sinebut astha brata, yaiku wolung ajaran babagan panguripan lan kapamimpinan. Ajaran-ajaran mau salaras karo *filsafat*-e bumi, banyu, geni, angin, srengenge, rembulan, lintang lan awan. Bumi sipate sabar, banyu sipate *tenang*, angin sipate *dinamis*, srengenge sipate menehi *keadilan*, rembulan sipate *menyejukkan*, lintang sipate andhap asor, lan awan sipate menehi *rahmat*. Saka astha brata mau, bisa dijupuk ajaran-ajaran kang wigati kanggo nglakoni urip ing saben dinane.

Simbol Tirta Yoga sabanjure yaiku habsara-habsari. Habsara-habsari minangka wujud manungsa kapisan saka proses dumadine manungsa kang wiwitan. Wiwitan anane manungsa saka pramana. Pramana iku sejatine awujud cahya, cahya kang kadya *mutiara* sing kilat-kumilat. Pramana iku nyawa utawa kekuwatan kang menehi urip. Uripe pramana iku nyawiji ana ing anggane manungsa. Senajan nyawiji ana anggane manungsa, pramana ora kelu ngrasakake suka lan prihatin. Pramana uga ora mangan lan ngombe, ora kelu lara lan rekasa. Nalika raga kelangan pramana, raga mau dadi ora nduweni daya. Raga kang kelangan pramana mau banjur diuripi dening suksma, amarga suksma iku kang nguwasani samubarang. Pramana uga diuripi dening suksma. Yen pramana ilang, isih ana suksma kang bakal nguripi raga. Wujud sarirane Pramana kang kapisan yaiku lanang kang diarani Habsara. Wujud kapindhone yaiku wadon kang diarani Habsari.

Habsara lan Habsari minangka gatrane manungsa kang beda jinise. Beda-bedane jinise mau agawa habsara-habsari nduweni rasa utawa nepsu ing antara kekarone. Manungsa sing dilairake

habsari iku mau tembene dadi manungsa sajodho-sajodho. Dadi Habsara lan Habsari mau minangka symbol cikal bakal anane manungsa sajodho-sajodho.

Dyapara Yoga

Ana ing Dyapara Yoga, manungsa wis wiwit nduweni raga. Raga mau agawe manungsa bisa nindakake sakabehe pepenginanane. Tuwuh pepenginanane manungsa mau salaras karo saya jangkepe jinise *makluk* ing bumi kayata thethukulan lan sato kewan. Thethukulan lan sato kewan mau bakal dadi sumber pangane manungsa ing jagat. Dyapara Yoga iki disimbolake kanthi anane laku raga lan wiji.

Raga sejatine wadhah utawa sarana kang nyata sing bisa nyengkuyung kanggo nindakake sakehe pepenginanane. Sawise nduweni raga, manungsa banjur tuwuh sakehe pepenginanane, kalebu mangan lan nindakake sacumbana. Anane raga mau dadi nuwuhake akale manungsa marang apa wae. Mula kanthi anane raga, sakehe karsane manungsa bisa kasengkuyung.

Raga bisa nyengkuyung kekarone pikiran. Mula sakehe kekarone ditindakake tanpa pinilih. Wekasane tumindak kang kaya mangkono iku agawe cahyane manungsa suda.

Manungsa ing alam iki wis nduweni raga. Ragane mau mbutuhake panganan amrih bisa lestari. Mula manungsa mangan sakehe woh-wohan lan kewan kang urip ana ing bumi. Woh-wohan sarta sato kewan uripe ana ing bumi, mula kekarone kena dayane bumi. Manungsa kang mangan apa wae sing urip ing bumi banjur wiwit ngrasakake duka, lara, susah, lan pati, amarga saka sumber pangane kang kena dayane bumi. Sawise mangan lan kelu nrasakake duka, lara, susah, lsp, ing alam iki manungsa uga tuwuh karsane marang tumindak sacumbana. Tumindak sacumbanane iki wis kalawan raga sarta akale.

Simbol kapindho kang ana ing Dyapara Yoga yaiku ngenani beda-bedane wujud sarta wernane wiji kang bakal dadi wewatekaning siwi. Wujud lan werna-wernane wiji mau bakal dadi tandha mring sipat utawa wewatekane *makluk* kang nduweni wujud lan werna kuwi. Yen wujud wiji kandel ateges manungsa mau nduweni wateg kang kandel utawa *keras kepala*, bisa uga angel tuturane lan waninan. Yen wujud wiji gedhe tegese

manungsa mau watege jembar, utawa bisa diarani pinter amarga akeh kawruhe. Semono uga wiji kang wujud cilik, tipis lan liya-liyane nduweni simbol dhewe-dhewe. Dadi wewatekane manungsa bisa dideleng saka wujud wiji mau.

Saliyane beda wujud wiji, wiji-wiji mau uga nduweni werna kang beda-beda. Bedane werna wiji-wiji mau minangka simbol bedane wateg kang diduweni manungsane. Ing tembe, sipate anak mau sesambungan uga marang drajad uripe sarta kasarane. Saliyane iku, wiji-wiji sing nduweni wolung werna kang beda iku sejatine asale iya saka urup kang tunggal.

Parama Yoga

Alam kang pungkasan yaiku alam Parama Yoga. Parama tegese yaiku sing pinunjul utawa sing linuwih (Tim, 2001:574). Dadi Parama Yoga yaiku alam kang pinunjul utawa linuwih. Sajrone Parama Yoga, rasa-pangrasa wiwit ana banjur padha tumanduk ana bayi. Rasa-pangrasa mau mesthine nduweni daya kang linuwih, sing bisa nambah kekuwatane bayi. Simbol-simbol diandharake ana ing alam iki yaiku balung lan gumelare siti.

Manungsa minangka titahe Gusti kang paling onjo lan sampurna tinimbang sato kewan utawa thethukulan. Manungsa nduweni akal lan pikiran, dene kewan lan thethukulan ora nduweni akal lan pikiran. Bedane uga dumunung ana cacah balung ing anggane saben *makluk hidup*. Cacah balung ana ing Parama Yoga iki minangka simbol panggraitane manungsa.

Cacah balung manungsa iku ana 213 akehe. Cacah balung kang akeh lan jangkep kuwi minangka simbol yen panggraitane manungsa uga akeh lan jangkep. Yen cacah balung luwih saka iku, ateges manungsa kuwi pinter ing sakabehane prekara. Yen nganti cacah balung ora ana 213, ateges manungsa mau bodho lan kurang ing samubarange.

Manungsa kang cacah balung kurang uga gampang kena lelara kayata budheg lan bisu. Sebabe lara budheg aiku amarga cacah balung kuping mau kurang saengga suda pangrungune. Dene sebab lara bisune mau uga amarga kurang cacah balung kang ana *alat* pocapane. Yen cacah balung kurang, mula saben perangan ing anggane

manungsa ora bisa nindakake ayahane kanthi sampurna, kepara malah dadi lelara.

Balung uga minangka simbol bab samubarang kang atos, kuwat lan maujud. Mula saka iku, *makluk*, mligine manungsa kang ana ing alam iki wujud wis jangkep amarga ana balung kang mujudake reragangane anggane manungsa. Dadi, balung saliyan minangka simbol panggraitane manungsa uga minangka simbol wujud *fisik* manungsa kang wis kuwat lan maujud.

Siti utawa bumi minangka papan panggonan kang *fungsi*-ne kanggo sumber panguripane manungsa lan *makluk* liyane. Bumi iki wujud kaya bal, yaiku bunder. Bumi dumadi saka banyu utawa segara lan *daratan*. *Daratan-daratan* kang ana ing bumi bisa sinebut utawa pulo, yen luwih amba maneh banjur sinebut *benua*. Gumelare bumi ing jagat iki dibagi dadi telung golongan. Panggolongane bumi didhasarake saka *wilayah* utawa dumununge papan. Golongan kapisan yaiku kang dumung ana ing jagat sisih lor utawa sinebut atas angin. Golongan kapindho kang ana ing jagat sisih tengah utawa sinebut bawah angin. Golongan katelu kang dumunung ana ing jagat sisih kidul uga diarani atas angin. Golongan bumi kang tengah mau utawa bawah angin, asal panguripane yaiku saka jagat kang sisih lor lan jagat kang sisih kidul.

Sawise bumi kaperang dadi telung golongan, bumi bisa dibagi maneh dadi pitu adhedhasar perangan-perangan golongane. Bumi kang sisih lor mau dibagi dadi telung panggonan yaiku Eropa, Aprikah lan nur pul. Eropa lan Aprikah ing jaman saiki sinebut *benua* amarga minangka papan panggonan utawa palemahan kang amba banget. Dene nur pul utawa sagara jinem iku bisa sinebut *kutub utara* utawa *north pole*. Pambageyane bumi kang kapindho yaiku kang ana ing sisih tengah. Papan panggonan utawa *benua* kang ana sisih tengah yaiku *benua* Asiya. Bageyan bumi kang sisih kidul kaperang dadi telu, yaiku Amirikan, Ustraliya, lan sagara jinem utawa pul. *south pole* utawa *benua* Antarktika.

Udan minangka simbol kang sabanjure ing Parama Yoga. Sajrone urip saben dina, udan yaiku banyu wantah kang tiba saka langit. Banyu udan mau wiwitane saka mendhung utawa jaladara. Dene mendhung mau uga kena prabawane angin.

Saka andharan-andharan mau, bisa disambungake karo uripe manungsa lan *makluk*

hidup liyane ing alam donya. Uripe manungsa sejatine gumantung marang banyu lan angin, mligine hawa. Banyu minangka mula bukane panguripan, dene hawa minangka *unsur* wigati kang dianggo ambegan sakabehe *makhluk hidup*. Mula saka iku amrih banyu lan hawa tetep lestari kudu dijaga lan kanthi becik.

Manungsa dicipta ana ing jagat supaya dadi pamimpin. Saliyane iku, manungsa uga nduweni drajad kang luwih dhuwur tinimbang kewan lan thethukulan amarga manungsa diwenahi akal lan pikiran sarta pangrasa. Cipta, rasa lan karsane manungsa iki diprabawani dening jiwa lan ragane. Jiwa lan ragane mau mrabawani tumrap uripe. Uripe manungsa ing jagat iki bisa diupamakake kaya sawijine wit. Upamane yaiku, kang minangka uwite ing anggane manungsa yaiku jiwane. Uwit kanggone wit-witan minangka perangan kang paling wigati lan dadi sumber uripe kanggo reragangan uripe ana ing lemah. Semono uga jiwane manungsa uga wigati banget kanggo uripe manungsa, supaya manungsa nduweni reragangan kanggone urip. Yen jiwane apik mula uripe manungsa mau uga bakal apik, dene yen jiwane ala mula uripe uga melu ala. Sabanjure yaiku kang minangka oyote manungsa iku cipta. Oyot kanggone uwit iku supaya uwit mau bisa urip lan antuk panganan sing asale saka lemah. Semono uga manungsa, supaya tetep bisa urip kanthi apik lan sadhar kudu nduweni cipta utawa pamikiran kang becik. Pamikiran kang becik iku agawe manungsa dawa umure sarta mulya uripe.

Sipate manungsa uga bisa dilambangake kaya sipate wit. Yen ana manungsa kang anyurungi ardaning budi angkara, diupamakake kaya dene thethukulan kang tansah kepanasen ing sadina-dina. Yen ora kena udan mesthi godhonge padha alum banjur suwe-suwe gogrog. Mangkono yen manungsa tansah ngudi budi angkarane, tembene bakal gelis lara lan gelis teka patine.

Yen manungsa tansah ngudi budi sing apik mula uripe uga bakal becik, praupane sumunar, ragane waras, jiwane uga melu waras, lsp. Manungsa sing apik kaya dene thethukulan kang tansah kena udan, uwite seger, godhonge bisa ngrembuyung, uwohe akeh, lan sapiturute

Sipat kang diduweni saben manungsa bakal nduweni prabawa marang uripe. Yen sipate apik mula uripe uga bakal becik. Yen manungsa

tansah nuruti sipat alane mula uripe uga bakal cilaka. Mula manungsa kudu tansah ati-ati anggone njaga sipat lan tumindake ana ing jagat, amarga kabeh ana piwalesane dhewe-dhewe. Urip mung saderma ngombe, mula ayo padha eling lan waspada.

Saka andharan-andharan mau bisa dingerteni yen ing alam Parama Yoga iki pancen kahanane manungsa lan *makhluk* liyane wiwit linuwih. Linuwih ing kene tegese perangan-perangan ing anggane manungsa mau wis jangkep, mligine akal lan pikirane. Manungsa kang wis jangkep akal lan pikirane mau nuli bisa nindakake apa wae kaya kang dikarepake, yaiku bisa nuruti cipta, karsa lan rasane.

Mangkono mau andharan ngenani asile panliten naskah *Serat Darma Sonya* wiwit saka *deskripsi* naskah, *suntingan* teks lan isine naskah kang diwawas saka *wawasan semiotika* lan metodhe *hermeneutik*.

PANUTUP

Dudutan

Wawasan dhata kang kaatur ing undherane rembug kadudut adhedhasar analisis dhata. Asile *analisis* dhata sajrone panliten yaiku *deskripsi* naskah, *suntingan* teks, lan *wawasan semiotika* kang awujud simbol kang sabanjure ditapsirake. Ana ing perangan *deskripsi*, naskah kaanggit dening Empu Yogiswara ing taun 1821 ing Mamenang. Naskah *milik pribadi* iki asale saka kutha Yogyakarta. Sajrone naskah tinulis yen naskah iki kagugane Sastra Reja. Naskah kang dumadi saka 105 kaca iki kahanane isih apik lan bisa diwaca kanthi cetha. Basa kang digunakake yaiku basa Jawa Anyar, ananging ana sawetara tetembungan kang asale saka basa Kawi, basa Arab lan basa Inggris.

Suntingan teks diandharake sabubare nindakake *transliterasi* naskah supaya gampang anggone maca lan ngerteni isine. Ana ing *suntingan* teks, diasilake 24 teks sing bisa disunting saka sabageyan perangane naskah. Teks-teks mau yaiku *hiyasanipun*, *buk*, *Mawenang*, *muguh*, lan sapiturute. Teks-teks kasebut banjur diwenahi cathetan utawa *komentar*.

Isine naskah *Serat Darma Sonya* diwawas kanthi *wawasan semiotika*, yaiku tandha kang awujud simbol, diklompokake miturut limang jinise alam, kang sabanjure saben simbol mau ditapsirake miturut pamawase panliti nganggo metodhe *hermeneutik*. Sonya Ruri digambarake kanthi simbol surya lan swasana. Tirta Yoga digambarake kanthi simbol tirta prawita, tirta kumandhanu, rina lan wengi, jalanidhi, Trimurti,

wernane wiji lan lemah (bumi). Kerta Yoga digambarake kanthi simbol thethukulan, asthagina, lan habsara habsari. Dyapara Yoga digambarake kanthi simbol laku raga lan wiji. Dene Parama Yoga digambarake kanthi simbol balung, gumelare siti, udan lan uwit.

Pamrayoga

Sastra Jawa kang ngrembaka wiwit jaman Kuna tumekane jaman saiki wigati banget kanggone masyarakat. Sastra Jawa, mligine sastra lami, dikarepake bisa ditintingi supaya *fungsi* asli saka naskah kasebut bisa kasembadan, yaiku minangka gegambarane masyarakat ing wektu tartamtu. Saliyane kuwi, sastra Jawa lami uga bisa menehi kawruh lan pitutur supaya bisa kanggo piwulangan tumrap solah bawa lan undha-usuking basa marang masyarakat ing jaman saiki.

KAPUSTAKAN

- Aminuddin. 1990. *Pengembangan Penelitian Kualitatif dalam Bidang Bahasa dan Sastra*. Malang: YA3
- Baried, Baroroh, dkk. 1994. *Pengantar Teori Filologi*. Yogyakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan
- Berger, Arthur Asa. 2010. *Pengantar Semiotika: Tanda Tanda dalam Kebudayaan*. Yogyakarta: Tiara Wacana
- Budiman, Kris. 1999. *Kosa Semiotik*. Yogyakarta: LKIS
- Djamaris, Edward. 1987. *Filologi dan Cara Kerja Penelitian Filologi Bahasa dan Sastra III*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa
- Endraswara, Suwardi. 2013. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: CAPS (Center for Academic Publishing Service)
- Herusatoto, Budiono. 1984. *Simbolisme dalam Budaya Jawa*. Yogyakarta: Hanindita Graha Widia
- Kaelan. 2009. *Filsafat Bahasa, Semiotika, dan Hermeneutika*. Yogyakarta: Paradigma
- Koentjaraningrat. 1994. *Kebudayaan Jawa*. Surabaya: Balai Pustaka
- Kurniawan. 2001. *Semiologi Roland Barthes*. Magelang: Yayasan Indonesiatara
- Padmosoekotjo, S. 1955. *Ngrengrengan Kasusastran Djawa I*. Djokdja: Hien Hoo Sing
- Pairin, Udjang. 2010. *Keterampilan Menulis: Dasar Menulis Ilmiah dalam Tulisan Latin dan Jawa (Pengantar Teori dan Praktik)*. Surabaya: Lembaga Penerbitan Fakultas Bahasa dan Seni UNESA
- Poerwadarminta, W.J.S.. 1953. *Sarining Paramasastra Djawa*. Djakarta: Kebon Sirih
- Pradopo, Rachmat Djoko. 2013. *Beberapa Teori Sastra, Metode Kritik, dan Penerapannya*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Purnomo, Bambang S.. 2013. *Filologi dan Studi Sastra Lama: Sebuah Pengantar Ringkas*. Surabaya: Bintang
- Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Santosa, Puji. 1993. *Ancangan Semiotika dan Pengkajian Susastra*. Bandung: Angkasa
- Saputra, H. Karsono. 2008. *Tradisi Tulis Nusantara*. Jakarta: MANASA
- Subandiyah, Heny. 2007. *Filologi dan Metode Penelitiannya*. Surabaya: UNESA University Press
- Sudaryanto, dkk. 2001. *Kamus Pepak Basa Jawa*. Yogyakarta: Badan Pekerja Kongres Basa Jawa
- Sudjiman, Panuti lan Aart Van Zoest. 1996. *Serba-Serbi Semiotika*. Jakarta: PT Gramedia Pustaka Utama
- Suwarni. 2013. *Sastra Jawa Pertengahan*. Surabaya: Perwira Media Nusantara
- Tim Penyusun Balai Bahasa Yogyakarta. 2001. *Kamus Basa Jawa (Bausastra Jawa)*. Yogyakarta: Kanisius
- Winter, C.F. dan R. Ng. Ranggawarsita. 2007. *Kamus Kawi-Jawa*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press
- Zoetmulder, P.J. dan S.O. Robson. 1985. *Kamus Jawa Kuna-Indonesia*. Jakarta: PT Gramedia